

Архиепископ Данило I — ктитор фресака у проскомидији пећке цркве Светих апостола

Сретен Петковић

УДК 75.033.2.046.3(497.11 Пећ):27-36 Danilo

Аутор доказује да је проскомидија у пећкој цркви Светих апостола била посвећена пророку Данилу, јер најмање три јасно препознатљиве сцене илустрирају његов живот и визије. То упућује на закључак да је ктитор живописања поменутог простора био пећки архиепископ Данило I, чије се име подудара с пророковим. Тиме би фреске у проскомидији биле датиране у 1271–1272. годину, што јест у време када је Данило I био архиепископ. Такво време наситанка фресака искључује могућност да је архиепископ Арсеније I (1233–1266) за животног насликан у апсиди проскомидије. Имајући у виду недавно предложено датовање фресака у олтару Сојоћана између 1272. и 1276, аутор изводи закључак да у средњовековним српским црквама нису сликани живи архијереји.

Сликаство у проскомидији цркве Светих апостола у Пећкој патријаршији било је при изучавању увек у присенку фресака у куполи, поткуполном простору и средишњем делу олтара. Пажњу испитивача привлачиле су у проскомидији у нешто већој мери једино сцене посвећене пророку Данилу и ликови српских светитеља Саве и Арсенија у малој апсиди.¹ Осредње уметничке вредности фресака у проскомидији — протезису — нису једини разлог слабе заинтересованости научника, већ је то била и њихова недовољна очуваност. Дobar део тог живописа озбиљно је оштећен или је чак сасвим нестао. Ипак, целина иконографског програма тог простора углавном се препознаје.²

На источном зиду у првој зони, у апсиди, насликани су свети Сава Српски, јужно од касније проширеног прозора, а северно од њега свети Арсеније Српски. У полукалоти над њима су два анђела, а између њих је сада скоро уништени Агнец. У највишем делу источног зида, над апсидом, приказан је Христос Старац данима. На источном делу јужног зида, у доњој зони, представљен је пророк Данило у јами с лавовима.³ У дебљини зида, у пролазу из средишњег дела олтара у проскомидију, насликан је с источне стране анђео у ђаконској одећи. У продужетку јужног зида, у првој зони, а западно од пролаза, налази се композиција Покајање пророка и цара Давида пред Натаном (2Сам 12, 1–14).⁴ У вишој зони на јужном зиду је композиција Визија пророка Данила о Небеском царству (Дан 7, 9–10, односно 7, 1–28). У средини горњег дела сцене је Христос Старац данима, лево и десно од њега су анђели, а у доњем делу приказан је уснути пророк Данило.⁵ Пандан тој композицији на веома оштећеном северном зиду, у горњој зони је композиција Ар-

ханђео Гаврило објављује пророку Данилу будуће догађаје (Дан 8, 16–27), како је тачно уочио Јанко Радовановић.⁶ На њој је очуван само лик пророка Данила који је

¹ Н. Давидовић-Радовановић, *Фреска Визије пророка Данила у цркви Св. Апостола у Пећкој патријаршији*, Старине Косова и Метохије 2–3 (1963) 117–124; Р. Љубинковић, *Црква Светих Апостола у Пећкој патријаршији*, Београд 1964, 9, 11; Г. Бабић, *Символично значење живописа у протезису Светих Апостола у Пећи*, Зборник заштите споменика културе 15 (1964) 173–181; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 46–48; V. J. Djurić, *La peinture murale du XIIIe siècle*, in: *L'art byzantin du XIIIe siècle*, Beograd 1967, 166; J. Радовановић, *Иконографија фресака протезиса цркве Светих Апостола у Пећи*, Зборник за ликовне уметности 4 (1968) 25–63; Д. Милошевић, *Срби светитељи у старом сликарству*, in: *О Србаку*, Београд 1970, 188–189; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 38–39; Б. Тодић, *Најстарије зидно сликарство у Св. Апостолима у Пећи*, Зборник за ликовне уметности 18 (1982) 28; В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 38–39, 56–57, 66–69 (с другом, исцрпнијом литературом) (даље: Ђурић et al.).

² Описе ликова и композиција у проскомидији дали су: Давидовић-Радовановић, *op. cit.*, 117–119; Радовановић, *op. cit.*, 41–53; Ђурић, *Византијске фреске*, 38; Ђурић et al., *op. cit.*, 38–39. У тим описима има неких неподударности, јер су од сцена остали само мали фрагменти.

³ Ј. Радовановић сматра да је насликан само анђео који је спасао Данила (Дан 6, 16–23). Апокрифна верзија о пророку Данилу у лављој јазбини (Дан 14, 33–39, 42) чешће се приказује и у њој се такође помиње ров — јама — а поред тога и појединост да је анђео у магновењу пренео Авакума с храном за пророка од Јудеје до Вавилона. Чини се да је Данило у јами приказан по апокрифном додатку, иако се, због велике оштећености анђела у лету, то не може тврдити с убеђењем.

⁴ Та сцена се због знатног оштећења различито описује. Тако В. Ђурић види на зиду ширине 170 cm две сцене: Давид се каје пред Натаном и, у продужетку, „Опроштај Давиду који седи на престолу, а чува га анђео“ (Ђурић et al., *op. cit.*, 39). У претходној Ђурићевој књизи (*Византијске фреске*, 38) композиција се тачније описује: „Давид на престолу коме се јавља анђео и покајање Давидово пред Натаном“. Ј. Радовановић је на десном делу сцене препознао испред архитектуре пророка Натана пред којим клечи цар Давид: „У левом делу композиције (опроштај грехова) приказан је цар Давид са круном на глави.“ Испред њега је анђео с исуканим мачем (Радовановић, *op. cit.*, 43). Н. Давидовић-Радовановић уздржано и доста уверљиво описује сцену говорећи да цар Давид клечи испред неке неодређене архитектуре, док је уз њега анђео који замахује копљем; пророк Натан им прилази (Давидовић-Радовановић, *op. cit.*, 117). Неки од наведених описа у детаљима одступају од онога што се нешто боље види: у такозваном другом делу композиције не препознаје се цар Давид на престолу који чува анђео (Ђурић et al., *op. cit.*, 39). Осим тога, ако је уз цара Давида на престолу и сликана нека фигура, то би могла бити пре свега персонификација Покајања. (P. L. Vocotopoulos, *Byzantine Illuminated Manuscripts of the Patriarchate of Jerusalem*, Athens–Jerusalem 2002, 74, 76). У описима се, најзад, помиње да арханђео држи мач (Радовановић, *op. cit.*, 43–46; Ђурић et al., *op. cit.*, 39, 56–57), а дужина, изглед и начин држања оружја свакако упућују на копље. Копље је тачно препознала Н. Давидовић-Радовановић (*op. cit.*, 117).

⁵ У једном од описа композиције промакла је омашка да је уз Христа Старца данима насликана и Богородица, Радојчић, *op. cit.*, 46.

⁶ Радовановић, *op. cit.*, 55–59.

Сл. 1. Свети Арсеније I Српски, 1271–1272

пао на земљу и који, изокренуте главе, упућује поглед увис. Тај необични став последица је изненадне појаве приказе која ће пророку Данилу најавити будућност (Дан 8, 3, 17–18).

Време настанка тог малог ансамбла фресака у проскомидији сви досадашњи истраживачи везивали су за године око 1250. или, чешће, 1260.⁷ На датовање живописа у проскомидији упућивао је натпис у главној апсиди Светих апостола, у којем се на крају текста помиње „грешни Арсеније“, препознат као архиепископ Арсеније: **ПОМЕНЋТЕ ЖЕ И МЕНЕ (Г)РЋЊШЊАГО АРСЊНИА**.⁸ Како се сматрало да је цео олтар једновременно живописан при крају живота архиепископа Арсенија (умро 28. октобра 1266, био архиепископ до 1263. године),⁹ то су, с обзиром на поменути натпис, тако датоване и фреске у проскомидији.

На основу истог натписа закључено је да је ктитор свих очуваних фресака у олтару — средишњем делу и проскомидији — био архиепископ Арсеније I.¹⁰ Истина, појавило се и мишљење да се архиепископ Арсеније само старао о раду на живопису, а да је ктитор могао бити пре свих краљ Урош I или Српска црква у целини.¹¹ То свакако није прихватљива претпоставка. Сви познати ктитори који су подизали и осликавали цркве Пећке патријаршије били су њени предводници: архиепископи Арсеније I, Никодим, Данило II, патријарси Јоаникије, Макарије, Пајсије, Максим.¹² Они су познати и као ктитори других храмова ван Пећи,¹³ па би било разумљиво да су понајпре водили бригу о Пећкој патријаршији која је била њихово средиште. Осим тога, у репрезентативном и врло уочљивом натпису у олтарској апсиди не би могло бити име лица које се старало само о живописању, чак и да је реч о самом архиепископу. Најзад, не само да ниједан историјски

извор не упућује на ктиторство краља Уроша I у Пећкој патријаршији већ ниједан извор не упућује ни на неког потоњег српског владара.

Запажено је такође да се фреске проскомидије сасвим издвајају од осталог живописа насталог око 1250–1260. у олтарском простору Светих апостола.¹⁴ Истина, Војислав Ђурић је најпре сматрао да је и ликове архијереја на јужном зиду средишњег дела олтарског простора сликао исти уметник који је живописао проскомидију.¹⁵ Касније је, уз изврстан опрез, и он закључио да аутор фресака у проскомидији није сликао на другом месту у цркви.¹⁶

Оштећеност зидних слика у проскомидији ометала је њихову подробнију стилску анализу. За иконографска и посебно тематска разматрања није било битнијих препрека, без обзира на то што један део фресака није очуван.

На зидовима доста мале проскомидије (око 2 × 3,70 m) нашла је место, како су уочили досадашњи истраживачи, ретка тематика. Посебна пажња обрађена је на представе двојице српских светитеља: архиепископа Саве I и, тада живог, сматрало се, Арсенија I при служењу проскомидије, док се чита молитва *Никѡ ѡе доѡѡјѡн* и пева *И ѡе херувѡми*.¹⁷

Двојица српских архиепископа представљена при служењу проскомидије добила су тиме изузетан значај. Приказавши их у току литургијске радње, сликари су их, очигледно по налогу ктитора, учинили равним светим оцима у средишњој олтарској апсиди.

Мисли се, с разлогом, да се та иконографски изузетна тема појавила најпре у Пећкој патријаршији.¹⁸ Било је нормално да седиште Српске цркве буде идејни покретач такве новине, при чему су прослављани оснивач независне Српске цркве и његов живи непосредни наследник.

⁷ Радојчић, *op. cit.*, 46 (око 1250); Ђурић, *op. cit.*, 37 (око 1260); Ђурић et al., *op. cit.*, 56–57, 66 (око 1260); Тодић, *op. cit.*, 35 (1250–1260). Једино је Г. Бабић датовала ове фреске нешто касније — после 1263, *op. cit.*, 181.

⁸ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и наћици*, Београд 1902, бр. 15; Бабић, *op. cit.*, 180; Тодић, *op. cit.*, 31.

⁹ С. Станојевић, *Архиепископ Арсеније*, Гласник Историјског друштва у Новом Саду 11 (1932) 12–13; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 71–76.

¹⁰ Љубинковић, *op. cit.*, IX, XI; Радојчић, *op. cit.*, 46; Ђурић, *op. cit.*, 37; С. Петковић, *Пећка патријаршија*, Београд 1982, 9.

¹¹ Ђурић et al., *op. cit.*, 40.

¹² Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископ Арсенија*, ед. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 368–371; С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965, 62; Б. Тодић, *Патријарх Јоаникије — ктитор фресака у цркви Светих Апостола у Пећи*, Зборник за ликовне уметности 16 (1980) 85–101; Ђурић, et al., *op. cit.*, 75, 294; З. Ракић, *Радул, српски сликар XVII века*, Нови Сад 1998, 30, 143.

¹³ Помињем неке архиепископе и патријархе који су били ктитори ван Пећке патријаршије. Архиепископ Никодим подигао је цркву у Лизици посвећену светом Сави Српском, архиепископ Данило је обновио манастир Жичу, живописао њену припрату, подигао цркву Светог Георгија у граду Магличу, цркву Архистратига Михаила у месту Јелашици, живописао цркву Светог Саве Српског у Лизици (Архиепископ Данило и други, *op. cit.*, 371–375, 384); патријарх Јоаникије сазидао је цркву Светог Илије на Кармилу и цркву Светог Николе на Тавору (*ibid.*, 378), патријарх Макарије обновио је, сам или с другим ктиторима, цркву у селу Будисавци, манастирску цркву у Бањи Прибојској, припрату цркве манастира Грачанице (Петковић, *Зидно сликарство*, 1, 169, 172, 173) итд.

¹⁴ Љубинковић, *op. cit.*, XI; Ђурић, *op. cit.*, 39.

¹⁵ *Ibid.*, 39.

¹⁶ Ђурић et al., *op. cit.*, 66.

¹⁷ Бабић, *op. cit.*, 173–178; Радовановић, *op. cit.*, 35–40; Тодић, *Најстарије зидно сликарство*, 28, н. 47.

¹⁸ Ђурић et al., *op. cit.*, 56.

Од три довољно препознатљиве композиције посвећене пророку Данилу у проскомидији пећких Светих апостола једна приказује догађај из такозваног историјског дела пророкове књиге (главе 1–6), док су две друге визије пророка Данила из пророчког дела књиге (главе 7–12).¹⁹ Прва од тих сцена — Пророк Данило у јами с лавовима — приказивала се издвојено у ансамблима фреска, пошто је често носила симболично значење: била је префигурација евхаристије и, уједно, васкрсења Христовог.²⁰ Две сцене које се односе на визију пророка Данила нису се могле уклопити у евхаристијску симболику. Визија о Царству небеском на јужном зиду схватала се као најјава Другог доласка Христовог, јер ниједан пророк није тако јасно и потпуно видео у свом сновиђењу царство Христово и судију Христа као пророк Данило.²¹ Исто тако је и одабир сцене Арханђео Гаврило показује Данилу будуће догађаје на северном зиду тумачен намером да се Страшни суд илуструје опширније, пошто на јужном зиду није било довољно места.²² Због тих разлога не би се могло закључити да је већи део репертоара у проскомидији пећких Светих апостола чији је извор Књига пророка Данила својом симболиком повезан с евхаристијом — светом тајном причешћа.²³ Више од тога, смело би се у потпуности оспорити то да су три сцене везане за Књигу пророка Данила, јасно препознате,²⁴ уведене у репертоар проскомидије цркве Светих апостола због својих симболичних значења.

Када би се у бочним олтарским просторима нашао већи број композиција посвећених одређеној личности — Богородици, неком новозаветном светитељу или, ретко, старозаветној личности — оне нису имале симболично значење. Најбољи пример у нашим крајевима јесу фреске у ђаконикону цркве Успења у манастиру Морачи, настале приближно у исто време када и оне у проскомидији пећких Светих апостола. У морачком ђаконикону живописано је једанаест композиција посвећених пророку Илији које илуструју све значајне догађаје из његовог живота — од рођења до вазнесења на небо. Мишљење професора Радојчића и, претходно, Ј. Д. Штефанескуа да су старозаветне сцене посвећене светом Илији у морачком ђаконикону насликане као симболи евхаристије²⁵ понављане су без критичког приступа. Неколико композиција које су приказивале догађаје из живота светог Илије могле су имати и симболично значење (Пророк Илија у пустињи Хорат, Пророк Илија и сарепска удовица, Вазнесење пророка Илије), првенствено евхаристијско,²⁶ али се за све сцене то никако не може тврдити. Ако се узме у обзир да је у морачком ђаконикону по редоследу описан у једанаест сцена живот пророка Илије, онда је јасно да је реч о циклусу посвећеном тој старозаветној личности.²⁷

Све то води закључку да је ђаконикон цркве морачког манастира био посвећен пророку Илији, што није необично. У византијским и српским црквама XIII и XIV века проскомидија и ђаконикон су, иако су делови олтарског простора, сматрани посебним параклисима.²⁸

То се запажа убрзо пошто су проскомидија и ђаконикон од прве половине XIII века почели да се зидовима одељују од средишњег дела олтарског простора. У манастиру Милешеви ђаконикон је, изгледа, и првобитно био посвећен првомученику Стефану, судећи по фрескама из осме деценије XVII stoleћа,²⁹ док је у Сопотанима проскомидија посвећена Богородици, а ђаконикон светом Николи.³⁰ У Морачи је патрон ђаконикона пророк Илија, а за проскомидију није извесно, јер су тамо данас фреске

Сл. 2. Свети Сава Српски, 1271–1272

¹⁹ А. Разумовский, *Святой пророк Данил и его книга*, Санкт-Петербург 1891, 28; *The Interpreter's Bible* VI, ed. Th. J. Meek, W. Merrill, New York 1957, 346–348; Радовановић, *op. cit.*, 48.

²⁰ J. D. Ștefănescu, *L'illustration des liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles 1936, 53; L. Reau, *Iconographie de l'art chrétien II. L'Ancien testament*, Paris 1956, 402. Књига G. Wacker, *Die Iconographie des Daniel in der Löwengrube*, Marburg 1954, није ми била доступна.

²¹ J. Радовановић (*op. cit.*, 53) оправдано сматра да је наручилац желео да живописац представи Страшни суд опширније, па је, осим Деизиса у главној апсиди цркве Светих апостола, тему увео и у протезис (*ibid.*, 54).

²² *Ibid.*, 59.

²³ Неколико аутора, међутим, сматра да сцене из проскомидије Светих апостола имају евхаристијску симболику: Бабић, *op. cit.*, 179; Радовановић, *op. cit.*, 55; Ђурић, *op. cit.*, 38; Тодић, *op. cit.*, 28; Ђурић et al., *op. cit.*, 56–57.

²⁴ Само се наслуђује шта је на неким композицијама било приказано. Тако је Г. Бабић препознала на готово потпуно уништеним зидним површинама и Данила у јами с лавовима (Дан 6, 16–23) (*op. cit.*, 175), а В. Ђурић Три младића у пећи огњеној (*op. cit.*, 38), као и композицију Данила у пећини храни гавран (Ђурић et al., *op. cit.*, 56).

²⁵ Ștefănescu, *op. cit.*, 151; Радојчић, *op. cit.*, 52–53.

²⁶ Ștefănescu, *op. cit.*, 150–153.

²⁷ Да би се добила таква целина, у повест о пророку Илији уведена је, иако се у Старом завету не помиње, и почетна сцена његовог рођења, по апокрифном тексту. Cf. *Acta Sanctorum, iulii*, V, Parisiis–Romae 1869, 11; С. Петковић, *Морача*, Београд 1986, 28–29.

²⁸ О томе: G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines*, Paris 1969, 129–142.

²⁹ Р. Зарић, *Фреско-сликарство у ђаконикону манастира Милешеви*, Гласник Друштва конзерватора Србије 16 (1992) 97–98; Ракић, *op. cit.*, 129–130.

³⁰ Babić, *op. cit.*, 134; В. Ј. Ђурић, *Сопотани*, Београд 1963, 84, 86.

Сл. 3. Пророк Данило у јами с лавовима,
детал, 1271–1272

Сл. 4. Визија пророка Данила о Небеском царству,
детал: анђели, 1271–1272

из XVII века.³¹ Проскомидија у цркви Светог Ахилија у Ариљу посвећена је архиђакону Стефану, а ђаконикон светом Николи.³² Тај однос према проскомидији и ђаконикону као посебним црквеним просторима продужио се и у XIV столећу.³³

Посвећивање проскомидије или ђаконикона Богородици или појединим светитељима препознаје се по

фрескама са сценама које се односе на њихов живот или чуда. Запажа се да се по српским црквама бочни олтарски простори — проскомидија и ђаконикон — најчешће посвећују Богородици и нарочито светом Николи.³⁴ У византијским храмовима и онима који су живописани у Русији током XII века примећује се да је ђаконикон најчешће имао као патрона светог Јована Претечу.³⁵

Изнета сажета разматрања чињенице да су проскомидија и ђаконикон по српским али и византијским храмовима XIII и XIV века, одељени од средишњег дела олтарара, уједно и параклиси посвећени неком светитељу и да се у њима приказују сцене из живота и чуда патрона тог простора наводе на то да се фреске проскомидије пећких Светих апостола сагледају у другом светлу.

Судећи по композицијама које су насликане, сме се закључити да је проскомидија цркве Светих апостола била посвећена пророку Данилу. На то упућује чињеница да су три доста оштећене композиције с илустрацијама појединих догађања описаних у Књизи пророка Данила у ствари делови његовог циклуса који је првобитно био нешто опширнији.

По врло ретким очуваним циклусима којима је текстуална потка била старозаветна Књига пророка Данила уочава се да су живописци при њиховом приказивању бирали првенствено догађања из првог — такозваног историјског — дела његове књиге у Светом писму.

У цркви манастира Дечана тако су око 1340. године насликане сцене: Сан Навукодоносоров, Три младића у пећи огњеној и Пророк Данило у јами с лавовима.³⁶ У јерменској цркви у Ахтамару на фасади је представљено неколико избледелих сцена које се односе на чудесна збивања и привиђења пророка Данила.³⁷ У манастиру Филантропинону код Јањине живописане су у припрати 1560. године сцене Три младића у пећи огњеној и Пророк Данило у јами с лавовима, а у јужној спољашњој припрати приказане су још три сцене: прва, Сан Навукодоносоров, припада такозваном историјском делу Књиге пророка Данила, а Визија Небеског царства (Дан 7, 2–28) и Визија о будућим догађајима (10, 13–21) њеном пророчком делу.³⁸

Слично као у цркви Филантропинона, и у проскомидији пећке цркве Светих апостола кратки циклус Пророка Данила садржи како сцене из живота тако и његове визије, по тексту из старозаветне Књиге пророка Данила.

Појава да се у XIII и XIV веку код нас део олтарског простора посвећује једној старозаветној личности — про-

³¹ Петковић, *op. cit.*, 28.

³² Babić, *op. cit.*, 134.

³³ *Ibid.*, 138, 142; Б. Тодић, *Грачица. Сликарство*, Београд 1988, 133; Ђурић et al., *op. cit.*, 162; Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, 92, 93; Е. Димитрова, *Манастир Матејче*, Скопје 2002, 97–106, 110–119, и др.

³⁴ Богородици су посвећени протезиси у Сопотанима, Старом Нагоричину, Матејичу и Дечанима, а светом Николи протезис у Грачаници и ђаконикони у Ариљу, Богородици Љевишкој и Старом Нагоричину.

³⁵ Cf. Babić, *op. cit.*, 118–125 (Света Софија у Охриду, Водоча, Аркажи, Нередица, Мирошки манастир у ђаконикима, а Богородица Перивлента у Охриду једино у проскомидији). Превид је да су ђаконикони у српским црквама XIII и XIV века најчешће, по традицији, били посвећени светом Јовану Претечи (Ђурић et al., *op. cit.*, 162). Изузетак је ђаконикон у цркви Богородице у Пећкој патријаршији.

³⁶ В. Милановић, *Старозаветне теме и Лоза Јецејева*, in: *Зидно сликарство Дечана*, Београд 1995, 215–219.

³⁷ S. Der Nersesian, *Agh'amar. Church of the Holy Cross*, Cambridge, Mass. 1965, 19–20, fig. 49.

³⁸ *Monasteries of the Island of Ioannina. Painting*, ed. M. Garidis, A. Paliouras, Ioannina 1993, fig. 133, 314.

Сл. 5. Арханђео Гаврило објављује пророку Данилу будуће догађаје, детаљ: пророк Данило, 1271–1272

року Данилу — није изузетак: већ је поменуто да зидове ђаконикона цркве манастира Мораче прекривају фреске које приказују живот светог Илије, а у ђаконикону Богородичине цркве у Пећкој патријаршији (око 1332) живописан је циклус посвећен пророку Јовану Претечи који чини пет композиција.³⁹

Култ пророка Данила у средњем веку у српској средини није био раширен. У раду М. Пурковића о светитељским култовима у старој српској држави, истина застарелом, не наводи се ниједан пример да је неки храм био посвећен пророку Данилу.⁴⁰ И у Византији се, сем пророку Јовану Претечи и пророку Илији, храмови сасвим ретко посвећују старозаветним личностима, па је тако било и с пророком Данилом.⁴¹ Истина, тај пророк се скоро увек појављивао међу другим пророцима у тамбуру или на сводовима храмова, а понекад се сликала и нека сцена по тексту његове књиге, обично као евхаристијски симбол. Тиме се пророк Данило није посебно издвајао међу старозаветним личностима.

Откуда онда то да простор проскомидије у пећкој цркви Светих апостола буде посвећен пророку Данилу и да у том простору буду живописане сцене из пророковог живота и његове визије? Неколико разлога упућује на закључак да је до тога дошло зато што је наручилац живописања проскомидије био Данило I, који се налазио на престолу српских архиепископа непуне две године, између пролећа 1271. и јесени 1272. године.⁴² Његово кратко управљање Српском црквом прекинуто је смењивањем „ради неког случаја који му се догодио“.⁴³ Уклањање Данила I с архиепископског трона објашњено је недавно његовим противљењем преговорима о унији с Католичком црквом које је водила Цариградска патријаршија, као и византијски цар Михаило VIII Палеолог, уз, изгледа, невољно саучествовање краља Уроша I.⁴⁴ Оскудност историјских извора о збивањима у Србији око 1272. године онемогућује, ипак, да се промена на архијерејском трону поуздано разјасни. Кратко управљање Српском црквом и уклањање с њеног чела није архиепископа Данила I у потпуности бацило у заборав: сем врло кратке биографије у *Животима краљева и архиепископа српских* архиепископа Данила II,⁴⁵ у апси-

Сл. 6. Покајање цара Давида, детаљ: анђео којим прети цару Давиду, 1271–1272

ди параклиса Светог Стефана у цркви манастира Мораче он је насликан с двојицом претходника и наследником архиепископом Јоаникијем I у композицији Поклоњење агнецу средином осме деценије XIII века.⁴⁶

Добро је познато да су српски архиепископи и патријарси током XIII и XIV века били ктитори при градњи, проширивању, украшавању и живописању свог црквеног средишта крај Пећи: архиепископ Арсеније I дао је да се живопишу делови наоса и олтара цркве Светих апостола у првој половини седме деценије XIII века,⁴⁷ архиепископ Никодим саградио је храм Светог Димитрија око 1320,⁴⁸ архиепископ Данило II подигао је Богородичину цркву, мали храм светог Николе, припрату и звоник испред припрате, а потом украсио фрескама та здања (приближно из-

³⁹ Петковић, *op. cit.*, 31–34; Ђурић et al., *op. cit.*, 62.

⁴⁰ М. Пурковић, *Светитељски култови у старој српској држави према храмовном посвећењу*, Богословље 14/2 (1939) 151–174. Архиепископ Данило II посветио је параклис у кули звоника у Пећкој патријаршији светом Данилу Столнику, светитељу истог имена које је и сам носио, а не свом заштитнику пророку Данилу, с којим је живописан у донаторској композицији пећке Богородичине цркве. Он је то, очигледно, учинио јер је више одговарало да параклис на врху куле — „стлпа“ — буде посвећен једном столнику његовог монашког имена.

⁴¹ Међу стотинама храмова у Цариграду само је један био посвећен пророку Данилу, а у њему су се, како сведоче руски поклонници, Данилове мошти налазиле још почетком XIII века, v. R. Janin, *Les églises et les monastères*, Paris 1953, 89–90.

⁴² С. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II*, Глас САНУ 153 (1933) 49–50.

⁴³ Архиепископ Данило II и други, *op. cit.*, 275.

⁴⁴ М. Антоновић, *О узроцима смењивања жичког архиепископа Данила I*, Зборник радова Византолошког института 34 (1995) 107–114. А. Пурковић је помишљао да је до смењивања Данила I с архиепископског престола дошло стога што је византијски цар Михаило VIII 1272. године вратио Српску цркву под јурисдикцију Охридске архиепископије: „Могло би се претпоставити да Данило I није заузео став против Михаилове одлуке“ (М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976, 49).

⁴⁵ Архиепископ Данило II и други, *op. cit.*, 275.

⁴⁶ Иако је данашњи морачки лик архиепископа Данила I насликан 1642. године, сигурно је да је само поновљена првобитна представа из треће четвртине XIII века (Петковић, *Морача*, 94).

⁴⁷ Те фреске датирају се код неких аутора нешто раније, v. н. 7.

⁴⁸ Ђурић et al., *op. cit.*, 75–82.

међу 1330. и 1337. године),⁴⁹ архиепископ, потом патријарх Јоаникије платио је да се живописује црква Светог Димитрија око 1345.⁵⁰ и дослика део западног травеја цркве Светих апостола око 1350,⁵¹ патријарх Макарије обновио је готово сав живопис у припрати 1565,⁵² патријарх Пајсије био је ктитор фресака у западном делу храма Светих апостола 1634.⁵³ и наложио је да се ослика трпезарија и замене оштећене зидне слике у цркви Светог Димитрија 1620/1621,⁵⁴ а патријарх Максим поново је украсио фрескама црквицу Светог Николе 1673/1674. године.⁵⁵ Стога није необично, а у складу је с тим ктиторским подухватима, то што је нешто слично учинио и архиепископ Данило I током своје краткотрајне владавине Српском црквом. Али, за разлику од осталих архијереја, он је посветио проскомидију у Светим апостолима свом заштитнику пророку Данилу, по коме је добио име при монашењу.

То није усамљен пример. Ктитори монаси често су своје храмове или неке њихове делове посвећивали управо оним светитељима чија су имена добили при монашењу, а слично су чинили и ктитори световњаци који су подизали цркве у част оних светитеља чија су имена била истоветна с њиховим и које су сматрали својим заштитницима. Може се навести приличан број таквих примера: један од синова краља Вукашина, Андреја, посветио је своју задужбину на реци Трески код Скопља апостолу Андреји 1389,⁵⁶ кнез Лазар је по своме сину и наследнику Стефану подигао храм Светог Стефана у Крушевцу,⁵⁷ неки великаши по свом имену подижу задужбине посвећене светом Николи — Никола Доречновић, Никола Утоличкић, Драгослав Тутић (у монаштву Никола)⁵⁸ итд. И црквене личности исто то чине. Свети Сава Српски, који се старао о живописању цркве у манастиру Жичи око 1220, посветио је северни параклис у наосу свом узору светом Сави Јерусалимском.⁵⁹ Охридски архиепископ Никола у доба српске власти подигао је 1335/1336. цркву посвећену светом Николи у Охриду,⁶⁰ а архиепископ српски Данило II, како је речено, саградио је на врху звоника уз припрату Пећке патријаршије параклис посвећен светом Данилу Столпнику.

Представа Исуса Христа као Старца данима на источном зиду изнад мале апсиде у проскомидији Светих апостола такође иде у прилог претпоставке да је тај простор био посвећен пророку Данилу. Наиме, једино се у Књизи пророка Данила (7, 9–10) описује Старац данима као старац у одори белој као снег, с косом попут чисте вуне и престолом као пламен огњени. Његово представљање у простору посвећеном пророку Данилу има потпуно оправдање, јер је тај пророк једини имао застрашујућу визију Христа Старца данима.

У проскомидији се налази, међутим, и представа цара Давида пред пророком Натаном као илустрација покајања Давидовог због грешне љубави с Витсавејом.⁶¹ Аутори који су се бавили иконографијом проскомидије дали су само уопштене судове о томе зашто је пророк и цар Давид у композицији приказан у овом простору уз сцене посвећене пророку Данилу. Ј. Радовановић је повезао два пророка, поред осталог, тиме што је цар Давид „такође много пророковао о царству Христовом и о његовом суду над народима“ и што су обојица прорицали о доласку Месије,⁶² а В. Ђурић је навео да је „и Давид пророковао о царству Божијем“ и да је добар пример кајања због учињених грешака.⁶³

Сл. 7. Покајање цара Давида, детаљ: глава пророка Натана, 1271–1272

Знатно је привлачнија идеја професора Радојчића, који је у сликању Покајања Давидовог видео истицање покорности цара духовном ауторитету, односно да је Покајање Давидово истакло поуку о духовној власти која је изнад земаљске.⁶⁴ Слабост те тезе, што је уочио и аутор, лежи у томе што је проскомидија као део олтарског про-

⁴⁹ Ibid., 83–111, 132–169.

⁵⁰ Ibid., 185–213.

⁵¹ Тодић, *Патријарх Јоаникије — ктитор фресака у цркви Светих Апостола*, 85–101.

⁵² Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије*, 118–122.

⁵³ Р. Зарић, *Фреске у средњем травеју цркве Светих Апостола у Пећи*, Саопштења 25 (1993) 55–70.

⁵⁴ S. Petković, *Zograf Georgije Mitrofanović u Pečkoj patrijaršiji 1619/1620*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije 9 (1965) 238–241.

⁵⁵ Ракић, *Радул, српски сликар XVII века*, 143–150. Приликом конзервације црквике Светог Николе у Пећкој патријаршији изгледа да су у делу сокла откривени остаци првобитних фресака.

⁵⁶ Ђурић, *Византијске фреске*, 86–87, 220; Радојчић, *op. cit.*, 164–168; J. Prolović, *Die Kirche des heiligen Andreas an der Treska*, Wien 1997, 38–40.

⁵⁷ *Сјаре српске биографије XV и XVII века*, прев. Л. Мирковић, Београд 1936, 60.

⁵⁸ С. Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњега века*, Београд 1912, 519, 691; Ђ. Мано-Зиси, *Неколико сјајних српских цркава*, Старица 8–9 (1933) 233; Ј. Радовановић, *Тутићева црква Св. Николе у Призрену*, Гласник Српске православне цркве 43 (1962) 190–195; Ђурић, *op. cit.*, 61.

⁵⁹ М. Кашанин, Ђ. Бошковић, П. Мијовић, *Жича*, Београд 1969, 170.

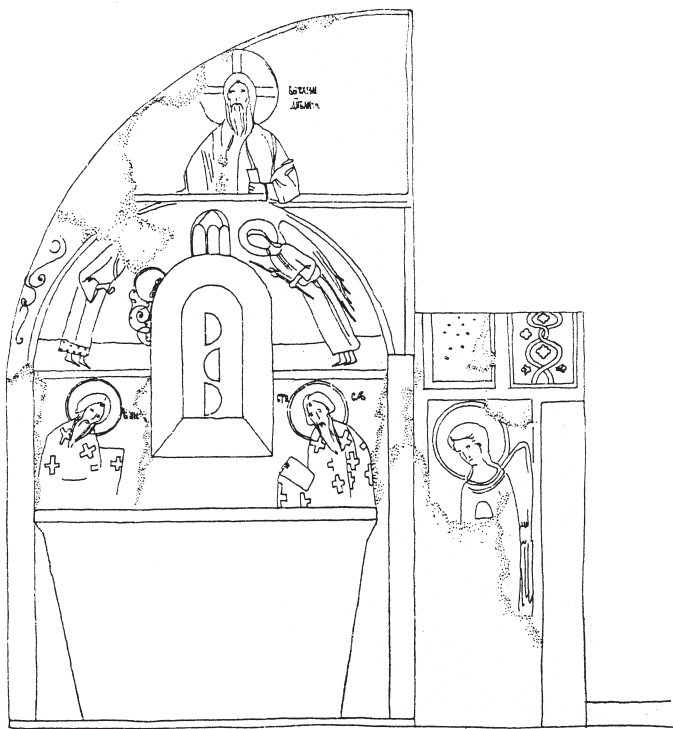
⁶⁰ Ђурић, *op. cit.*, 66.

⁶¹ 2Сам 11, 1–27, 12, 1–15.

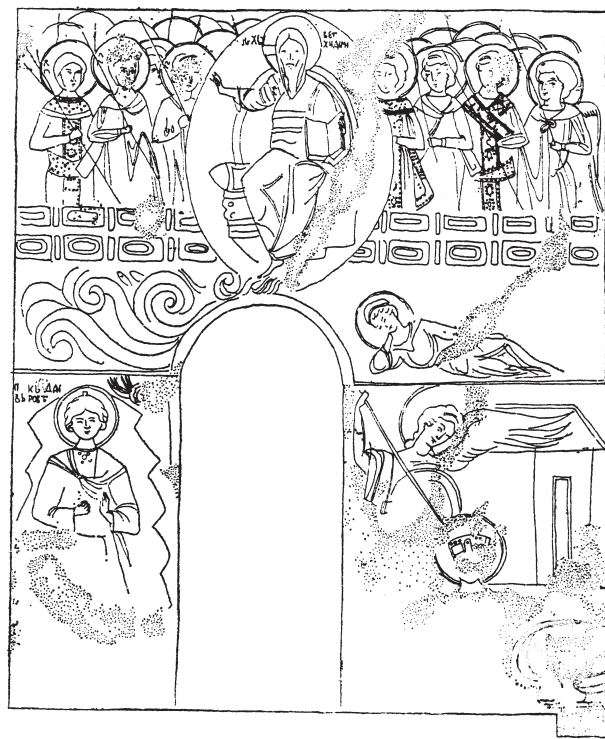
⁶² Радовановић, *Иконографија фресака тројезиса*, 59–60.

⁶³ Ђурић et al., *op. cit.*, 56.

⁶⁴ Радојчић, *op. cit.*, 59–60.

Цртеж 1. Источни део проскомидије: српски светитељи Арсеније и Сава, анђели, Христос Сјавац данима, анђео као ђакон, 1271–1272

Цртеж 2. Пророк Данило у јами с лавовима, Визија пророка Данила о Небеском царству, Покајање цара Давида, детаљ, 1271–1272

стора практично била недоступна лаицима, којима би таква илустрација била намењена.⁶⁵

Претпоставка да је проскомидија пећке цркве Светих апостола живописана по налогу архиепископа Данила I и да је тај простор, омеђен зидовима, имао функцију параклиса даје могућност да се изведе неколико колико занимљивих толико и важних закључака.

Ако је архиепископ Данило I ктитор фресака у проскомидији пећких Светих апостола, а чини се да је то доказано, онда се може одредити да су оне настале 1271/1272. или, још вероватније, 1272. године, јер је овај архиепископ тада управљао Српском црквом. У исти мах настанак фресака у средишњем делу олтару могао би се померити у године око 1265, јер је архиепископа Арсенија можда тешка болест или смрт (1266) спречила да живописањем малог простора проскомидије заврши свој замашни подухват осликавања цркве Светих апостола.

Не треба, ипак, заборавити ни то да архиепископ Арсеније I није дао да се живопише ђаконикон Светих апостола, нити је то учинио неко после њега. Слично томе, могао је свесно да занемари исликавање проскомидије, као што је касније учињено с ђакоником дечанске цркве. Архиепископ Данило I тако је по ступању на престо Архиепископије добио прилику да запостављени простор проскомидије Светих апостола украси фрескама и посвети свом имењаку пророку Данилу.

Датовањем фресака у проскомидији Светих апостола у 1271/1272. годину искључена је тврдња да је свети Арсеније Српски још за живота насликан са светим Савом Српским у служењу проскомидије, јер је 1271/1272. било прошло већ шест година откако је преминуо, а у међувремену је прихваћен као светитељ.⁶⁶ Приказивање живог српског архиепископа како саслужује у Поклоњењу Агнецу, то јест служи проскомидију, тумачено је као настојање Српске цркве да изједначи своје предводнике, не само проглашене светим после смрти већ и живе, са знаменитим архијерејима раних векова хришћан-

ства.⁶⁷ Служење проскомидије светог Арсенија I Српског у бочном олтарском простору са северне стране у пећким Светим апостолима више не може бити доказ за то.

Преостало је да се тачније утврди време настанка сопоћанских фресака, за које се обично наводи да су настале око 1265. године. Према том датирању, произлазило би да је један од тројице српских архијереја — свети Сава II (1263–1271) — насликан за живота у сопоћанском Поклоњењу Агнецу.⁶⁸ Показало се да су и те фреске настале касније, између 1272. и 1276. године, како је убедљиво показао Б. Тодић.⁶⁹ Стога би се морала коначно напустити теза да су и живи архијереји приказивани у олтару међу некадашњим најугледнијим црквеним оцима источног хришћанства. Уосталом, било би доста необично да су српски архиепископи могли сами себе да посматрају на зидним сликама како служе са светим Василијем Великим и светим Јованом Златоустим.

⁶⁵ Упркос настојањима, нисам успео да убедљивије него претходници разрешим увођење сцене Покајања цара Давида у живопис проскомидије Светих апостола и њену повезаност с пророком Данилом.

⁶⁶ Архиепископ Данило и други, *op. cit.*, 263–264; Павловић, *op. cit.*, 71–72.

⁶⁷ Први је уочио присуство српских архијереја у олтару у сцени Поклоњење агнецу у Сопоћанима С. Мандић (*Три портрета у Сопоћанима*, Књижевне новине, 30. септембар 1954 = *idem*, *Древник*, Београд 1975, 29–34). То откриће прихватио је и детаљно разрадио В. Ђурић, залажући се, поред осталог, за тезу да су у олтару приказивани и живи српски архиепископи (в. Ђурић et al., *op. cit.*, 51–56; потпунија литература: *ibid.*, 340, н. 12). Потпору том мишљењу пружио је Ј. Радовановић у студији *Српски архиепископи у композицији Служење свете литургије у манастиру Сопоћанима*, Зборник за ликовне уметности 19 (1979) 93–102. За тезу да се у Поклоњењу Агнецу нису сликали живи српски архиепископи упорно се и оправдано залагао Р. Николић, *Када су живописане фреске у Сопоћанима*, Борба 64 (7. III 1965) 13. О расправи тим поводом в. Радовановић, *op. cit.*, 50–54.

⁶⁸ Ђурић, *Сопоћани*, 24–26, 103–104.

⁶⁹ Б. Тодић, *Ајосџол Андреја и српски архиепископи на фрескама Сопоћана*, in: *Трећа југословенска конференција византолога*, Крушевац 2000, 369–378.

Најзад, ново датовање фресака у проскомидији пећких Светих апостола, као и препознавање светог Саве Јерусалимског у главној апсиди те цркве, а не светог Саве Српског,⁷⁰ омогућује да се сагледа поступност при увођењу српских светих архијереја међу прослављене црквене оце у олтару.

Најпре су насликана двојица првих српских архиепископа у апсиди проскомидије у средишту Пећке патријаршије — цркви Светих апостола. Била је то само кратка и прва фаза у амбициозном настојању да се млада независна Српска црква иконографском слободом и новином приближи угледу старих грчких патријаршија. Следећи корак био је да се први српски умрли архиепископи насликају и у главној олтарској апсиди и укључе на крај поворке прослављених архијереја који чинодејствују у Поклоњењу

Агнецу.⁷¹ То је учињено први пут, колико се може закључити по очуваном живопису, насталом између 1272. и 1276, у цркви манастира Сопоћана из седамдесетих година XIII века, задужбини краља Уроша I.⁷²

⁷⁰ С. Петковић, *Представа светог Саве Јерусалимског у олтару пећке цркве Светих Апостола*, Саопштења 29 (1997) 55–63.

⁷¹ Карактеристично је да се после увођења српских светитеља међу најугледније архијереје Православне цркве, уз један изузетак, у проскомидији више не приказују српски архијереји при припремању часних дарова. Једино су још у Дечанима (око 1345), у апсиди северног параклиса посвећеног светом Димитрију, насликани свети Сава Српски и свети Арсеније Српски како чинодејствују у освећењу часних дарова (В. Петковић, Ђ. Бошковић, *Дечани* II, Београд 1941, 22). Претпоставља се да је иста представа постојала и у проскомидији манастира Мораче (Петковић, *Морача*, 71–72, 133, н. 310).

⁷² Неке од овде изнетих теза биле су сажето саопштене у расправи: *idem*, *Представе светог Саве Јерусалимског*, 58–59.

Archbishop Danilo I — the Donor of the Frescoes in the *Prothesis* of the Church of the Holy Apostles in Peć

Sreten Petković

The frescoes in the *prothesis* of the Church of the Holy Apostles in the Patriarchate of Peć in Kosovo, date from around 1260. They are in poor condition and little has been written about them. Only the portraits of the Serbian hierarchs and saints in the apsis, Sava and Arsenije, have drawn attention, chiefly because the image of the second Serbian archbishop — Arsenije — is believed to have been painted during his lifetime. The scenes of the prophet Daniel and the composition *The Penitence of King David*, are considered to have been painted for their symbolic meaning, primarily regarding to the Holy Communion.

Among the compositions, one can see that besides *The David rebuked by Nathan*, all of them are linked with the life and visions of the prophet Daniel [*Daniel in the Lions' Den*, *The Prophet's Vision of the Kingdom of Heaven* (Daniel 7, 1–28), *The Archangel Gabriel Foretells Future Events to the Prophet Daniel* (Daniel 8, 3; 8, 16–27) and, perhaps, *The Three Youths in the Fiery Furnace*].

The small, painted area in the interior (2 × 3.70 meters), mostly with scenes devoted to the prophet Daniel, clearly indicates that the *prothesis* was dedicated to this Old Testament character. In Byzantine churches, the lateral sections of the altar area, the *prothesis* and the *diakonikon* — like the *parecclesion* — were dedicated to the Mother of God and the saints, in most cases, St. Nikolas and St. John the Forerunner. The choice of the prophet Daniel, as the patron of the Peć *prothesis* was quite unusual. This was obviously done according to the wishes of the Serbian archbishop, Danilo, who thereby wished to pay tribute to his Old Testament namesake. There are several instances in medieval times

when Serbian donors dedicated churches to the saints, who were their namesakes.

The donorship of archbishop Danilo I also determines the date when the frescoes in the *prothesis* came into being. As he administered the Serbian church for a brief period of less than two years — 1271–1272, the frescoes in the *prothesis* originated from that time. The dating of the other frescoes in the sanctuary and the naos could be shifted to the period between 1260 and 1265, because the *prothesis* was not decorated, probably due to the illness and death of archbishop Arsenije I (1266).

The new dating of the *prothesis* in the Church of the Holy Apostles in Peć is also important because it refutes the thesis that living Serbian archbishops were painted alongside of the old Church Fathers in the scene of *The Officiating Holy Bishops*. Namely, the dating of the frescoes in the Peć *prothesis* in 1271–1272, excludes the likelihood of archbishop Arsenije having seen himself preparing the Holy Eucharist in the small apsis of the *prothesis* of the prophet Daniel, because he died in 1266.

Since B. Todić established that the frescoes from the central section of the sanctuary and in the naos of Sopoćani originated between 1272 and 1276, one must exclude the possibility that archbishop Sava II (died in 1271) was painted in the scene of *The Officiating Holy Bishops* during his lifetime. It would therefore emerge that the Serbian archbishops in the *prothesis* in Peć and the sanctuary in Sopoćani, and in medieval Serbian churches in general, were not painted beside the most revered Fathers of the Orthodox Christian Church, during their lifetimes.